

ROZDZIAŁ 1

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA I DZIAŁALNOŚCI TAJNYCH STOWARZYSZEŃ

Sytuacja polityczna

W latach 1772, 1793 i 1795 doszło do rozbiorów Rzeczypospolitej, w wyniku których ziemie Białorusi i Litwy dołączono do Cesarstwa Rosyjskiego. Na długi czas uczestnicy życia społeczno-politycznego tego regionu uznali za swój główny cel odrodzenie Rzeczypospolitej w ogóle i Wielkiego Księstwa Litewskiego w szczególności. Przed wojną 1812 r. pomysł przywrócenia północno-wschodnich guberni („ziem zabranych”, jak je określano w literaturze opozycyjnej) i dołączenia ich do Królestwa Polskiego popierał sam imperator Aleksander I, który traktował zaanektowane ziemie białoruskie jako „polskie prowincje”. Stale oscylował między „ideą odrodzenia WKL w celu dołączenia go do Polski a pomysłem jego całkowitej rusyfikacji”¹².

Zwycięstwo Rosji w wojnie z Napoleonem w 1812 r. i zagraniczne wyprawy armii rosyjskiej w latach 1813–1814 doprowadziły do „czwartego rozbioru” Polski – zostało powołane do życia Królestwo (Carstwo) Polskie w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim, a królem polskim został Aleksander I. Nadana Polakom odgórnie Konstytucja 1815 r. pozbawiała Sejm inicjatywy ustawodawczej. Władza faktycznie była skoncentrowana w rękach wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza, chociaż funkcję namiestnika cara sprawował były generał wojska polskiego Józef Zajączek. Prace Rady Administracyjnej – organu najwyższej władzy wykonawczej w kraju – kontrolował carski komisarz i przyjaciel Aleksandra I, Nowosilcow.

Wojny napoleońskie w latach 1805–1815 wpłynęły na poglądy młodzieży. Istniał wtenczas na terenach dawnej Rzeczypospolitej kult Napoleona (np. Adam Mickiewicz miał drugie imię Napoleon). 15 sierpnia 1812 r. w wielu miejscowościach na Białorusi odbyły się uroczystości z okazji urodzin wyzwoliciela

¹² Погодин А.Л., *Наполеон и Литва*, [в:] *Отечественная война и русское общество*, т. III: 1812–1912, ред. А.К. Дживелегов и др., СПб 1912, с. 163.

Napoleona Bonapartego. W Nowogródku, gdzie świadkiem obchodów mógł być Mickiewicz, w trakcie uroczystej mszy w kościele dominikańskim ksiądz przeor i kapelan wojska litewskiego Leja wypowiedział takie oto słowa: „Polska była ukarana unicestwieniem, ale nigdy przedtem nie miała tak Wielkiego Obrońcy w osobie Napoleona”. Po tym zdaniu wszyscy obecni zaczęli wołać: „Niech żyje Napoleon!”¹³.

Kiedy Wilno zajmowały francuskie i polskie jednostki, w potyczkach z kozakami brali udział wileńscy studenci: około 400–500 z nich wstąpiło do wojska. Wedle danych rektora Jana Śniadeckiego w pierwszych dniach okupacji francuskiej do armii napoleońskiej dołączyło ok. 200 studentów¹⁴. Michał Rukiewicz (1795–1841), jeden z najstarszych filomatów, wziął udział w wojnie po stronie Napoleona i został odznaczony Orderem Legii Honorowej. Być może po wizycie w Europie Zachodniej z jeszcze większą mocą zadawał sobie pytanie, które nurtowało również rosyjskich dekabrystów, boleśnie świadomych braku demokracji, wolności słowa, istnienia poddaństwa *etc.*: „Dlaczego u nas jest inaczej?”. Kazimierz Kontrym był w Wilnie związany z Komisją Rządu Tymczasowego WKL. Tomasz Zan w Mołodecznie organizował w tym czasie dziecięce bitwy wojsk Marsa i Apollina. Adam Mickiewicz 6 lipca 1812 r. w Nowogródku ujrzał polskich ułanów Józefa Poniatowskiego i „płakał z radości”¹⁵.

Część filomatów powróci do tematu wojny 1812 r. w swoich utworach: Teodor Łoziński w *Dumie*, Tomasz Zan we fragmencie *Tabakierzy*, Jan Czeczot w *Dumie nad mogiłami Francuzów, roku 1813 za Wilnem przy drodze, do Nowogródka prowadzącej, pogrzebionych*, Michał Rukiewicz we *Wspomnieniach*¹⁶. Jeszcze w latach 1822–1823 niektórzy Polacy (i Litwini) wierzyli, że Napoleon żyje, że z wyspy Świętej Heleny wysłał swego emisariusza Las Casesa, aby ten „szerzył bunt przeciw monarchom”, i że wkrótce sam wyruszy przeciwko Austrii¹⁷.

Po wojnie 1812 r. tajne stowarzyszenia pojawiły się na terenie Rosji. W lutym 1817 r. powstał tam Związek Ocalenia, który po roku przekształcił się w Związek Dobra Publicznego. Jego członkowie opowiadali się za przeprowadzeniem w państwie liberalnych reform¹⁸.

¹³ Cyt. za: Швед В.В., Данских С.У., *Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гады*, Гродна 2006, с. 115.

¹⁴ Zob. Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu (1816–1824)*, [w:] Adam Mickiewicz. *Księga w stulecie zgonu*, London 1958, s. 236; Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego, 1803–1832*, t. I. Kania, Wrocław 2012, s. 338–339.

¹⁵ Zob. Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 237–238; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 15.

¹⁶ Zob. Archiwum filomatów. Cz. III: *Poezya Filomatów*, t. 1–2, wydał J. Czubek, Kraków 1922 (dalej jako *Poezya Filomatów*).

¹⁷ *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польскогою 1815–1830*, ред. С.М. Фалькович, Москва 2010, с. 417.

¹⁸ Zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў*, Мінск 1998, с. 43–50.

W 1820 r. przez kraje europejskie przeszła fala zrywów rewolucyjnych obejmująca Hiszpanię, Włochy, Królestwo Obojga Sycylii, Portugalię. We Francji w lutym 1820 r. zamordowano Karola Ferdynanda d'Artois, księcia de Berry, z kolei w Niemczech zabito agenta rządu rosyjskiego Augusta von Kotzebue. O tych i innych wydarzeniach politycznych w Europie opowiadały czasopisma „Orzeł Biały”, „Dekada Polska” – organ tajnego Związku Wolnych Polaków (byli z nim związani między innymi Onufry Pietraszkiewicz oraz Wiktor Heltman, który znał się z Rukiewiczem)¹⁹. Na początku 1820 r. Joachim Lelewel wystąpił z wykładem zatytułowanym „Historyczna paralela Hiszpanii z Polską”, w którym akcentował zbieżność historycznych losów obu krajów oraz sugerował możliwe podobieństwa w przyszłości²⁰. W tym samym roku w Rosji doszło do buntu w Lejb-Gwardyjskim Pułku Siemionowskim, którym dowodził despotyczny generał Aleksej Arakczew. Za ten występek gwardzistów zesłano między innymi na tereny zachodnie, do guberni wileńskiej; w ramach przewidzianej inspekcji pułku pojawili się też w samym Wilnie²¹.

Na terenie Białorusi pod koniec XVIII i w pierwszej ćwierci XIX w. działało nawet do siedemnastu łóż masonskich (zrzeszających ponad 1030 członków). O wpływy w nich rywalizowały Wielki Wschód Polski oraz petersburska wielka loża „Astrea”, jednak litewsko-białoruskie stowarzyszenia wolnomularskie zachowały wierność Wielkiemu Wschodowi Polski. Masoneria jednoczyła różne części społeczeństwa demokratycznego dążące do wspólnego celu – odrodzenia utraconej państwowości. Wprowadziła w życie narodu nowe hasła wolności, równości, braterstwa, wywarła wpływ na powstanie i działalność tajnych stowarzyszeń. Władza carska to rozumiała. Cesarzewicz Konstanty Pawłowicz napisał w liście do gubernatora mińskiego z 24 stycznia 1829 r.: „Dane o istnieniu łóż masonskich w Mińsku, Nieświeżu, Słucku i innych miejscowościach powierzonej Panu guberni wysłałem do senatora Nowosilcowa w celu uwzględnienia w sprawie dotyczącej tajnych stowarzyszeń”²².

Pierwszą po rozbiorach organizacją konspiracyjną na Litwie była tzw. Asocjacja Wileńska, zrzeszająca resztki masonów z łóż skasowanych na mocy dekretu Pawła I. Założona została w 1797 r. przez przeora dominikanów księdza Faustyna Ciecierskiego. Rok później członek organizacji, a przy tym bratank księdza, Sebastian, został wydelegowany na tajny polski sejm w Mediolanie. Po drodze został aresztowany w Grodnie. W trakcie przeszukania w kołnierzu

¹⁹ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»*, [в:] *Литература славянских народов*, вып. 1: *Адам Мицкевич. К столетию со дня смерти. Сб. статей*, Москва 1956, с. 12, 13, 38.

²⁰ Zob. tamże, с. 13.

²¹ Bardziej szczegółowo zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў...*, с. 43–50.

²² Więcej na ten temat, zob. Швед В.В., *Масоны і ложы на землях Беларусі (канец XVIII–I палова XIX ст.)*, Гродна 2007.

jego fraka znaleziono następujące dokumenty: akt powstania wileńskiego z 27 sierpnia 1797, „Artykuły przyjęte przez asocjację” oraz alfabet liczbowy. Faustyn Ciecierski został aresztowany i zesłany na Sybir za działalność konspiracyjną, powrócił stamtąd w 1802 r.²³

W latach 1817–1822 w Wilnie działało dozwolone przez lokalne władze Towarzystwo Szubrawców. Jego założycielami byli, wedle słów historyka oświaty Sergieja Barchatcewa (Szołkowicza), „poplecznicy Czartoryskiego w dziele polonizacji kraju Północno-Zachodniego”: profesor chemii, filozof Jędrzej Śniadecki, doktor filozofii i medycyny, prof. Jakub Szymkiewicz (chronologicznie był on pierwszym prezesem, Śniadecki zaś – drugim), sekretarz Uniwersytetu Wileńskiego, kierownik biblioteki i pracownik wydawnictwa uczelni Kazimierz Kontrym. Ten ostatni wespół ze studentem Michałem Balińskim napisał „ustawy” towarzystwa, które składały się z 16 paragrafów²⁴. Zwróćmy uwagę na dwa z nich: w pierwszym była mowa o tym, że prawdziwa miłość do Ojczyzny to nie tylko wychwalanie tego, co swoje, rodzime, lecz również krytyka wad w celu ich naprawienia; czwarty paragraf nakładał na członków stowarzyszenia obowiązek przyjęcia imienia słynnej postaci z historii WKL i przygotowania na jej temat artykułu do satyrycznego czasopisma „Wiadomości Brukowe”²⁵.

W latach 1817–1818 we wspomnianym czasopiśmie ukazały się najbardziej znaczące artykuły o chłopach: *Machina do bicia chłopów* (1817, nr 8), *Przemysł gospodarskiej oszczędności*, zdradzający przepis na karmienie chłopów za pomocą jusznika, czyli czerniny (1817, nr 10), *List z Łotoczka* (1817, nr 23) oraz kilka publikacji o podróżach *Szlachcica na łopacie* (bohatera wielu satyrycznych artykułów drukowanych w „Wiadomościach Brukowych”).

Zaznaczmy, że nie należy wyolbrzymiać „polskości” szubrawców. W numerze 147 „Wiadomości Brukowych” ukazał się list „przyjaciela z Warszawy”, w którym ów przyjaciel między innymi stwierdzał: „Prawda, że wielu samych nawet amatorów waszych uskarżają się niekiedy, że dla Polaków po chińsku piszecie, że was rozumieć nie mogą. [...] Że wy dla Litwy, a nie dla Korony piszecie. Że mniej dbacie o to, czy was w Warszawie rozumieć będą, bylebyście w Wilnie i w Litwie byli rozumianymi”²⁶. Szubrawcy dążyli do odrodzenia litewsko-polskiej konfederacji z autonomią polityczną dla Litwy.

²³ Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 235; Bieliński J., *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, Wilno 1910, s. 22. Ów „alfabet liczbowy” był zaszyfowanym spisem członków Asocjacji.

²⁴ Tretiak J., *Młodość Mickiewicza (1798–1824). Życie i poezja*, t. 1, Petersburg 1898, s. 59–60, 66–68, 130–131.

²⁵ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, s. 1181–1182.

²⁶ Шолкович С., *Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного края*, [в:] *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, сост. С. Шолкович, Вильна 1885, с. 257.

W 1818 r. został założony ogólnoniemiecki związek studentów, który zrzeszał przedstawicieli czternastu uniwersytetów, członków Tugendbundu (tajnego patriotycznego towarzystwa w Prusach w latach 1808–1810) i Burschenschaftu (studenckich zrzeszeń „Borussia” i „Arminia”), stając się trybuną myśli demokratycznej i wystąpien politycznych. W związku ze świadomością zagrożeń płynących z działalności tego zrzeszenia na konferencji państw niemieckich w Karlsbadzie postanowiono ograniczyć autonomię uniwersytetów, podporządkować uczelnie kuratorom państwowym, objąć ścisłym nadzorem związki studenckie, wprowadzić cenzurę prewencyjną i zwalniać profesorów mających poglądy demokratyczne²⁷. W 1821 roku polskie stowarzyszenia studenckie, które zjednoczyły się w Ligę, próbowały protestować przeciwko aresztowaniom warszawskich i krakowskich studentów domagających się nieograniczonej wolności akademickiej, podobnej do tej, jaką mieli ich koledzy za granicą. Bractwo polskich burszów działało w Kieleckiej Szkole Górniczej. Stowarzyszenia burszowskie podkreślały wagę pojęcia narodowości²⁸.

W latach 1820–1823 na Uniwersytecie Warszawskim działał tajny Związek Wolnych Polaków, który założył po przyjeździe ze Lwowa Ludwik Piątkowicz. Członek związku Wiktor Heltman przyczynił się do powstania tajnego stowarzyszenia w gimnazjum w Świsłoczy, gdzie uczył się jego brat Józef (poniżej będzie mowa o stowarzyszeniu Miłośników Nauki i Rodzimego Słowa)²⁹. W 1821 r. Piątkowicz i Heltman zostali aresztowani za wydrukowanie tysiąca egzemplarzy Konstytucji 3 maja, które zamierzali rozpowszechnić, aby „przypomnieć Polakom, że w XVIII wieku mieli konstytucję opartą na takich zasadach, o jakie w XIX wieku upominają się narody”³⁰. W listopadzie 1821 r. Warszawę odwiedził Jan Czeczot, w grudniu – Franciszek Malewski³¹. Nie można wykluczać, że celem ich wizyt były również sprawy tajnych towarzystw.

W 1817 r. w Królestwie Polskim powstała organizacja Panta Koina (Związek Przyjaciół). Należeli do niej studenci i urzędnicy, którzy żywili w swoich sercach „nieprzyjazne uczucia wobec ustanowionego porządku”³².

Major wojska Królestwa Polskiego (od 1814 r.) Walerian Łukasiński, mason od czasów służby przy Napoleonie, wystąpił z pomysłem połączenia polskiej idei narodowościowej z formą masońską i założył półtajną organizację Wolnomularstwo Narodowe, które od 1821 r. posługiwało się nazwami:

²⁷ Zob. *Historia Polski. Kalendarium dziejów*, t. 2: 1655–1887, Kraków 2010. s. 299, 301.

²⁸ Zob. Фалькович С.М., *Польское общественное движение и политика царской администрации Королевства Польского (1815–1830)*, [в:] *Польша и Россия в первой трети XIX века...*, s. 362, 364, 366, 367, 375.

²⁹ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, s. 34–35; także w tym tomie, s. 76 i nn.

³⁰ Фалькович С.М., *Польское общественное движение...*, s. 364.

³¹ Унів. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 58, k. 8, 13.

³² Фалькович С.М., *Польское общественное движение...*, s. 365.

Towarzystwo Patriotyczne oraz Narodowe Towarzystwo Patriotyczne. Członkowie organizacji dążyli do utworzenia jej komórek również na terenach dawnego WKL (Białorusi, Litwy, Ukrainy) i odrodzenia Rzeczypospolitej w granicach 1772 r. W tym celu Łukasiński delegował do Wilna pochodzącego z tych ziem Józefa Gruzewskiego, a następnie byłego pułkownika Aleksandra Oborskiego. Prowincja litewska, obejmująca gubernie wileńską, grodzieńską, mińską oraz obwód białostocki, została zorganizowana w maju 1821 r., podczas tzw. kontraktów świętojańskich. Gminę wileńską tworzyli: Michał Römer (przewodniczący), Konstanty Radziwiłł, bracia Józef i Stanisław Gruzewscy, Wagner, Kowalski, hrabia Stanisław Sołtan, Korbut, Buczyński, Kajetan Przeciszewski. Wkrótce z tej gminy wyodrębniła się druga, w skład której weszli: Jan Wojniłowicz (przewodniczący), Barańcewicz, Jan Chodźko, Kulczyński, Jan Białozor, Tomasz Zan, Strumiłło. Celem Wolnomularstwa Narodowego było „odrodzenie Polski w jak najszerszych granicach z zachowaniem pierwiastka monarchicznego”³³.

W liście do Adama Mickiewicza z 8/20 maja 1821 r. Malewski pisał: „Pomimo niebezpieczeństw poczty nie mogę nie ostudzić żaru twojego i przydmuchnąć węgla, który się w tobie rozniecił”³⁴. Mowa o stowarzyszeniu węglarzy (karbonariuszy), które powstało we Francji wśród węglarzy wypalających węgiel drzewny, a za cel postawiło sobie uwolnienie społeczeństwa z rąk tyranów i ciemności. Pod koniec XVIII w. stowarzyszenie rozprzestrzeniło się poza granice Francji. W Wilnie jego członkiem został Teodor Łoziński, planowano również wysłanie do karbonariuszy Michała Rukiewicza. Adam Mickiewicz pisał entuzjastycznie do Onufrego Pietraszkiewicza, że „wyciągnieni jesteśmy na większy świat”³⁵. W liście Kazimierza Piaseckiego do Pietraszkiewicza widać, że się wahał, czy zostać przy starych stowarzyszeniach, zachowując wpływy wśród młodzieży uniwersyteckiej, czy też dołączyć do karbonariuszy, których działalność mogłaby w razie zagrożenia służyć filomatom za przykrywkę. Uczeń Lelewela Leonard Chodźko od 1822 r. na stałe mieszkał na Zachodzie i utrzymywał kontakty z czołowymi przedstawicielami najwyższej wenty karbonariuszy³⁶.

PERIODYKI. Warto w tym miejscu wspomnieć o działalności publicystycznej, dlatego że za pośrednictwem gazet Uniwersytet Wileński usiłował wywierać wpływ i kształtować opinię publiczną (przede wszystkim w środowisku

³³ Askenazy S., *Łukasiński*, Warszawa, 1908, t. 1, s. 246–249; Воронков И.А., *Польские тайные общества в Литве и Белоруссии*, „Исторические записки” 1957, вып. 60, с. 292–293; RPAWH (Moskwa), z. WUA, sygn. 719, k. 10–18; Dylągowa H., *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970.

³⁴ Archiwum filomatów. *Listy z więzienia*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 2000 (dalej jako: *Listy z więzienia*), s. 258.

³⁵ *Listy z więzienia*, s. 255, 258; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 260.

³⁶ Zob. *Listy z więzienia*, s. 255; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 252, 260.

szlacheckim). Szerzono idee uwolnienia chłopów, racjonalnego prowadzenia gospodarki, promowano wartości humanizmu.

W latach 1796–1806 (od 10 października w Grodnie, a od roku 1797 w Wilnie) dwa razy na miesiąc wychodził „Kurier Litewski”, którego redaktor, Tadeusz Włodek, otrzymał od Stanisława Augusta monopol na wydawanie polskiej prasy. „Kurier” zawierał głównie przedruki z czasopism petersburskich, pisał o wydarzeniach w Europie, zamieszczał informacje na temat stanu europejskiej gospodarki, drukował ogłoszenia i postanowienia rządu. W latach 1804–1805 Uniwersytet Wileński podjął próby drukowania „Gazety Litewskiej”. Od kwietnia do października 1804 r. i ponownie od 1815 r. ukazywał się naukowo-literacki „Tygodnik Wileński” (23 numery), w którym można było znaleźć polską poezję i przekłady, rzadziej prozę. Współpracowali z nim Leon Borowski, Lelewel, Euzebiusz Słowacki – postacie, z którymi niejednokrotnie spotkamy się w dalszych częściach tej książki.

Kolejna gazeta, „Dziennik Wileński”, wychodziła w dwóch okresach. Pierwszy przypadł na lata 1805–1806. W komitecie redakcyjnym znaczącą rolę odgrywali wówczas Jędrzej Śniadecki, Stanisław Jundziłł, Kazimierz Kontrym, Ernest Grodeck (Grodek) i Tadeusz Czacki. Publikowano artykuły z zakresu edukacji, medycyny, rolnictwa, historii naturalnej, chemii oraz literatury. Po tym okresie „Dziennik” zawiesił działalność z powodu małej liczby prenumeratorów, ale też sporów o koncepcję pisma. Zostało ono wznowione dopiero w 1815 r. dzięki Kontrymowi i funkcjonowało do 1830 r. W 1817 r. na jego łamach ukazał się projekt zniesienia poddaństwa. Kontrym wraz z Grodkiem redagowali również „Gazetę Literacką Wileńską” (w r. 1806 wydano 52 numery). Było to pismo konkurencyjne wobec „Dziennika Wileńskiego”. Składało się z trzech działów: artykuły wstępne dotyczyły Uniwersytetu Wileńskiego oraz innych ośrodków Wileńskiego Okręgu Naukowego, poza tym drukowano recenzje naukowe oraz informacje literackie³⁷.

W 1816 r. Kontrym założył satyryczne pismo Towarzystwa Szubrawców, „Wiadomości Brukowe”, które redagował do 1822 r. (w ciągu 6 lat ukazało się 287 numerów). W swoich artykułach szubrawcy piętnowali mankamenty życia społecznego, propagowali oświatę, nawoływali do miłości, godnego życia. Poprzez to chcieli, jak pisze badacz Barchatcew, „oczyścić i ożywić w świadomości społeczeństwa stare polskie ideały i odrodzić dążenie do ich realizacji, pogodzić zwaśnione z różnych przyczyn części polskiego społeczeństwa, wzbudzić w nich poczucie solidarności oraz – co najważniejsze – wzbudzić potrzebę polskiej politycznej i historycznej edukacji, aby

³⁷ Zob. Kowal J., „Dziennik Wileński” (1805–1806) i „Gazeta Literacka Wileńska” (1806). *Kartka z historii rozwoju prasy polskiej na Litwie doby porozbiorowej-przedpowstaniowej*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. XXIII, z. 1(57), s. 31–49.

dzięki temu zrobić z nich mimowolnych współuczestników powstającego ruchu patriotycznego³⁸.

W Warszawie była wydawana „Dekada Polska”, pismo redagowane przez Heltman, po które sięgali również wileńczycy. Pietraszkiewicz studiował w Warszawie i, jak się wydaje, miał znajomości w redakcji. W liście do Kozakiewicza pisał o aresztowaniu redakcji za przedruk Konstytucji 3 maja³⁹.

Szkolnictwo

24 stycznia 1803 r. wyszedł dekret o organizacji okręgów szkolnych w imperium rosyjskim, w tym Wileńskiego Okręgu Naukowego. W jego skład weszło osiem guberni, z czego pięć białoruskich: wileńska (uwzględniamy powiaty białoruskie), grodzieńska, witebska, mohylewska, mińska, a w roku 1807 dołączono obwód białostocki należący do guberni grodzieńskiej. Cały obszar tego okręgu obejmował tereny dawnego WKL zamieszkałe przez ok. 11 mln. mieszkańców i był rozpatrywany politycznie jako „zjednoczenie kraju wyrażone w jedności edukacji”⁴⁰. „Wielka naukowa, pedagogiczna, administracyjna i kierownicza praca związana z polską samorządnością na tych ziemiach była nasiąknięta duchem dawnej Komisji Edukacji, obywatelskim i patriotycznym dążeniem, jak w mickiewiczowskiej pieśni filareci, poprzez naukę i godność do odrodzonej ojczyzny” – pisał Marian Kukiel⁴¹.

4 kwietnia 1803 r. został wydany najwyższy Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie, w którym czytamy: „za rzecz przyzwoitą osądziliśmy tym aktem NASZYM zabezpieczyć na zawsze trwałość starodawnego Uniwersytetu Wileńskiego: w roku 1578 założonego, a w roku 1781 r. odnowionego do terazniejszego stopnia nauk u najoświecześniejszych w Europie narodów”. 18 maja 1803 r. wydano Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego okręgu⁴².

³⁸ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1181–1182. Zob. też Ігнатоўскі У.М., *Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX стст*, Мінск 1925, с. 36; Рымкiewicz J.M., Siwicka D., Witkowska A., Zielińska M., *Mickiewicz. Encyklopedia*, Łódź 2010 (dalej jako *Mickiewicz. Encyklopedia*), s. 237; Z. Skwarczyński, *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia*, Wrocław–Łódź 1961, s. 221

³⁹ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 64, k. 5.

⁴⁰ Pigoń S., *Księcia kuratora Adama Czartoryskiego troski o język i literaturę polską*, „Źródła mocy” 1931, nr 7, s. 132; zob. też Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1155.

⁴¹ Kukiel M., *Dzieje Polski porozbiorowe (1795–1921)*, Paris 1984, s. 191.

⁴² Zob.: Крачковский Ю.Ф., *Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за период его существования. 1803–1832 гг.*, т. 1: 1803–1824 гг, Вильна 1903, с. 13, 14;

Każdy okręg miał swojego kuratora czy też opiekuna. W wileńskim był nim książe Adam Jerzy Czartoryski, pełniący tę rolę w latach 1803–1824. To właśnie on, ówczesny minister spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego, odegrał znaczącą rolę w odrodzeniu dawnej Akademii Jezuickiej i stworzeniu na jej zrębach Uniwersytetu Wileńskiego. W liście do rektora Platona Sosnowskiego z dnia 24 listopada 1803 r. Czartoryski pisał, że powierzoną mu misję uważa za najdroższy jego sercu obowiązek. Zapewniał rektora, że z przyjemnością poświęci się opiece nad uczelnią⁴³. Czartoryski przyczynił się do otwarcia katedry literatury polskiej, nauczania języków obcych i gospodarstwa rolnego, zagranicznych wyjazdów studentów w celu przygotowania kadry naukowo-pedagogicznej, sprzyjał założeniu gazety uniwersyteckiej i powiększeniu biblioteki, troszczył się o dobrobyt i zdrowie profesury, kupował meble i nie zapomniał o estetyce uniwersytetu⁴⁴.

Uniwersytet Wileński

Cesarski Uniwersytet Wileński był najwyższą instytucją edukacyjną w okręgu, miał bogatą historię zapoczątkowaną przywilejem wydanym przez Stefana Batorego 7 lipca 1578 r. i korzystał z praw zbliżonych do uniwersytetów europejskich. 25 maja (6 czerwca) 1803 r. zatwierdzono Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego okręgu. Zgodnie z tym dokumentem uczelnia liczyła cztery wydziały: Fizyczno-Matematyczny, Medyczny, Literatury i Sztuk Wyzwolonych oraz Nauk Moralnych i Politycznych (w skład tego ostatniego wchodziły między innymi katedry teologii dogmatycznej i moralnej, metafizyki, filozofii moralnej, logiki, a także różne katedry prawa). Przy uczelni istniało też seminarium nauczycielskie (ukończył je m.in. Adam Mickiewicz, dlatego po studiach został wysłany do Kowna do pracy w charakterze nauczyciela)⁴⁵.

Uniwersytet otrzymał sporą autonomię i pełnomocnictwo do zarządzania wszystkimi ośrodkami edukacyjnymi okręgu, w tym religijnymi, które były utrzymywane przez zakony katolickie. Sergiej Barchatcew słusznie zauważył: „to było dokładne odtworzenie dawnego polskiego porządku, wypracowanego

poprawmy pomyłkę autora – Akademia i Uniwersytet Wileński Towarzystwa Jezusowego powstał w 1578 r.

⁴³ Więcej zob. Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, z. 1, s. 61–85; Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 40–63.

⁴⁴ Zob. Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 45; Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator...*, s. 61–85.

⁴⁵ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 567.

przez Komisję Edukacji [...]. Taki stan rzeczy w edukacji musiał sprzyjać polskiej sprawie, dlatego uniwersytet pod wpływem powziętego rewolucyjno-polskiego kierunku stał się jednym z najmocniejszych i potężnych ośrodków polonizacji zachodniej i południowo-zachodniej Rosji⁴⁶.

W jednym ze swoich wczesnych projektów Michaił Murawjow proponował rządowi: „Stanowczo zlikwidować gniazdo litewskiej wolnomyślności poprzez rozczłonkowanie Uniwersytetu Wileńskiego między różne uczelnie wewnątrz imperium, stopniowo przekształcając system nauczania wedle norm rosyjskich ośrodków edukacji, pozbawiając duchowieństwo praw do zajmowania się młodzieżą⁴⁷. Młodzieży z ziem białoruskich zaszczepiano ideę polskości – do takiego wniosku doszedł Nowosilcow, dlatego po ukaraniu filomatów i filaretów, którzy „liczyli na rozkrzewienie poprzez naukę nierozumnego polskiego narodu”, zreorganizował uniwersytet, zadając cios pojęciu „polskiego narodu na Litwie⁴⁸. Jeden z przedstawicieli nurtu zachodnioruskiego Michaił Kojałowicz pisał: „W 1803 r. przywrócono Wileńską Akademię Jezuicką pod mianem uniwersytetu. Istota jezuityzmu – tłumienie w kraju wszystkiego, co rosyjskie, prawosławne – pozostała w nowym uniwersytecie nietknięta, była jedynie owinięta w bardziej współczesne szaty naukowe i bardziej niż przedtem wcielała polonizację⁴⁹.”

Aby uniknąć jednostronności w ocenie Uniwersytetu Wileńskiego, należy uwzględnić również inną jego rolę: kształtowanie kadr, które staną się prekursorami białoruskiego odrodzenia. Idea białoruska wzrastała w kręgu duchownych unickich, do którego oprócz profesorów Michała Bobrowskiego i Platona Sosnowskiego należeli synowie unickich duchownych profesorowie Ignacy Daniłowicz i Ignacy Onacewicz, właściciel drukarni uniwersyteckiej Antoni Marcinowski, a także Józef Jaroszewicz, Teodor Narbutt, Lelewel i Michał Baliński. Świadomi swojego rodowodu, czuli się spadkobiercami wielkiej spuścizny historycznej WKL i odczuwali potrzebę podtrzymania pamięci o swojej niedawno zgasłej ojczyźnie. Badali historię, prawo, język, folklor, etnografię WKL (odnosząc się tym samym i do białoruskiej przeszłości). Pokładali nadzieję w Kościele unickim jako wyznaniu narodowym, liczyli na przywrócenie w przyszłości językowi białoruskiemu statusu urzędowego. „Od pieśni o pięknie i niedoli narodów, od naukowych badań nad historią i językiem narodów leży prosta droga do walki o lepsze życie polityczne i społeczne” – napisze w latach 30. XX wieku ksiądz i pisarz Adam Stankiewicz⁵⁰.

⁴⁶ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1159–1160.

⁴⁷ *Две записки (графа) М.Н. Муравьева о Северо-Западном крае*, „Русский Архив” 1902, № 8, с. 592.

⁴⁸ Askenazy S., *Łukasiński...*, t. 2, s. 197.

⁴⁹ Коялович М.О., *Чтения по истории Западной России*, Мінск 2000, с. 295.

⁵⁰ Zob. Станкевіч А., *Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення*, Вільня 1934, с. 13.